

Katarzyna PUKOWIEC¹, Wojciech KURDA²

¹Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Sosnowiec, Polska
e-mail: katarzyna.pukowiec@us.edu.pl

²Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Kraków, Polska
e-mail: wojciech.kurda@uj.edu.pl

ZAGROŻENIA WYBRANYCH OBIEKTÓW PRZESTRZENI HISTORYCZNEJ A STAN WIEDZY O REGIONIE NA PRZYKŁADZIE POWIATÓW WODZISŁAWSKIEGO I LUBLINIECKIEGO

*THE DANGERS TO THE SELECTED SITES OF HISTORICAL SPACE
AND THE KNOWLEDGE OF THE REGION AS EXEMPLIFIED
BY WODZISŁAW AND LUBLINIEC DISTRICT*

Słowa kluczowe: świadomość historyczna, dziedzictwo kulturowe, zagrożenia obiektów historycznych, wiedza o regionie, tożsamość lokalna

Key words: historical consciousness, cultural heritage, threats to historic buildings, knowledge about the region, local identity

Streszczenie

W obliczu postępującego nurtu działań w zakresie ochrony kultury materialnej, w tym zabytków historycznych należy zwrócić uwagę na możliwe zagrożenia w kwestii dbałości o ich dobry stan i utrzymanie. Artykuł prezentuje różne podejście do kwestii konserwacji i ochrony obiektów zabytkowych na podstawie regulacji prawnych krajowych i międzynarodowych. Celem artykułu jest identyfikacja zagrożeń obiektów historycznych, wynikających z braku kompleksowego podejścia do rekonstrukcji i konserwacji zabytków. Przy zastosowaniu badań ankietowych, przeprowadzonych wśród młodzieży licealnej określono stan wiedzy historycznej (świadomości historycznej). Anonimowa ankieta dotyczyła wydarzeń historycznych, postaci historycznych, związanych z miejscem, w którym była przeprowadzana. Na podstawie jej wyników można wnioskować o niezadowalającym stanie wiedzy o regionie, co może skutkować zatraceniem odrębności kulturowej i zanikiem patriotyzmu lokalnego.

Abstract

In the face of progressing actions toward conservation of material culture, including historical monuments, we should pay attention to possible threats to their good condition and maintenance. The paper presents various approaches to maintenance and protection of historic buildings based on national and international legal regulations. The aim of this paper is to identify the threats to historic sites, which result from lack of comprehensive approach to reconstruction and conservation of monuments. Knowledge of history among secondary school students has been tested using questionnaire research. The anonymous questionnaire concerned historic events and historic characters related to the place of testing. On the basis of the results, unsatisfactory knowledge of the region can be identified, which causes threats: perdition of cultural distinctiveness and vanishing of local patriotism.

WPROWADZENIE

W nurcie nauk o kulturze i społeczeństwie ważną rolę odgrywają zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym. W XX w. nasiliło się przekonanie o konieczności konserwacji zabytków i szczególnej opiece nad nimi. W wyniku działań wojennych konieczne stały się prace zmierzające do rekonstrukcji oraz renowacji zabytków. Wyrazem dbałości o materialne pomniki historii były akty prawne i zapisy ustanawiające sposoby i zasady opieki nad zabytkami. Przykładem mogą być liczne ustawy krajowe i konwencje międzynarodowe do których włączyła się Polska: ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad nimi (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), Karta Wenecka czy Konwencja o Ochronie Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO z 1972 r. (Dz. U. z 1976 r., Nr 32, poz.190, załącznik). Troska o historyczne dziedzictwo materialne jest stałym elementem współczesnego społeczeństwa, jednakże wraz z nią powinna współistnieć równie wysoka świadomość historyczna. Oczywistym wydaje się, iż jedna i druga są od siebie uzależnione i wzajemnie się warunkują.

Stan świadomości historycznej jest uzależniony od wiedzy historycznej, którą społeczeństwo posiada. Wiedza historyczna może odnosić się do znajomości historii powszechnej swojego narodu, historii danego regionu czy znajomości kultury. Wówczas powstaje świadomość regionalna i utożsamianie się z miejscem, w którym się mieszka. Znajomość historii swojej „małej ojczyzny” jest niejako zobowiązaniem patriotycznym.

Zagadnieniami dziedzictwa kulturowego zajmuje się wielu badaczy z kręgu architektów, kulturoznawców, historyków sztuki oraz nauk pokrewnych. Są wśród nich przedstawiciele technicznego podejścia do zagadnień związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego m.in. Z. Janowski i inni (2007), D. Gawryluk (2011), A. Kulig (2008), M. Wyrzykowska (2008). Podejście to reprezentowane jest przede wszystkim przez architektów i planistów, najczęściej praktyków. W nieco inny sposób zagadnienie odtwarzania dziedzictwa historycznego widzą przedstawiciele nauk społecznych i geograficznych: N. Mojżyn (2012), A.J. Buchaniec (1999) i A. Ziębińska-Witek (2006), którzy oprócz materialnej sfery obiektów historycznych dostrzegają w nich również sferę niematerialną, wartą pielęgnacji. Trzecią grupę reprezentują teoretycy, dla których najważniejszym elementem w ochronie zabytków jest zachowanie pamięci historycznej: L. Mokrzecki, J. Żerko (1989), A. Wolf-Powęska (2007), T. Kranz (2003), I. Łossowska (1982), M. Flaga (2011) i A. Pawłowski (2011).

Wielowątkowość problematyki ochrony zabytków skłania do weryfikacji tezy, iż ochrona materialna dziedzictwa kulturowego wymaga podejścia kompleksowego i pogłębiania wiedzy historycznej regionu, gdyż w innym przypadku niesie ze sobą zagrożenia. Celem opracowania jest identyfikacja zagrożeń wynikających z braku dostatecznej ochrony dziedzictwa historycznego głównie pod względem niematerialnym.

REKONSTRUKCJA I KONSERWACJA OBIEKTÓW HISTORYCZNYCH A STAN ŚWIADOMOŚCI HISTORYCZNEJ

W rozważaniach na temat zagrożeń zabytków najczęściej pojawiają się problemy wynikające z złego stanu technicznego tych obiektów. Wobec tego podejmuje się działania ochronne, mające na celu utrzymanie w dobrej kondycji lub odtworzenie zgodnie ze stanem pierwotnym ważnych obiektów historycznych. Odtworzenie w architekturze określamy mianem rekonstrukcji, czyli odbudowy, uzupełnienia brakujących fragmentów budowli, rzeźby, malowidła, wykonane zgodnie z zasadami konserwacji zabytków (Encyklopedia PWN). Rekonstrukcje wykonywane przez architektów, nawet w znaczeniu technicznym mają pełnić zadania edukacyjne (przekazywanie wiedzy historycznej) i kulturowe (Kulig, 2008).

Znaczenie konserwacji zabytków wyjaśnia między innymi Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad nimi z 23 lipca 2003 r. oraz Karta Wenecka, będąca międzynarodową doktryną konserwatorską. Krajowa ustawa podaje iż prace konserwatorskie polegają na zabezpieczeniu i utrwaleniu substancji zabytku, zahamowaniu procesów jego destrukcji i dokumentowaniu tych działań. Podobne, techniczne podejście reprezentuje W. Szolginia (1992), podając, że konserwacja jest ich badaniem, obserwacją oraz utrzymaniem obiektów zabytkowych w dobrym stanie technicznym przez jak najdłuższy czas. Z kolei definicja konserwacji zabytków podana w Karcie, zakłada obowiązek ciągłości utrzymania i użytkowania obiektów zabytkowych na cele społeczne. Ponadto ustala iż zabytek jest nierozdzielny od historii, i jest jej świadectwem (Karta Wenecka, 1964).

Zrekonstruowane obiekty są dowodem wydarzeń historycznych, miejscami pamięci i kultu (Kulig, 2008). Rekonstrukcja techniczna oprócz funkcji utrzymania zabytku w dobrym stanie technicznym, ma również służyć utrzymaniu świadomości historycznej mieszkańców regionu, grupy społecznej, czy narodu, który jest związany z danym obiektem historycznym. Zapisy Karty Weneckiej również zwracają uwagę na nierozzerwalność i konieczność przeprowadzania zabiegów technicznych przy jednoczesnym zachowaniu dbałości o świadomość regionalną. Świadczy to o dualności podejścia do odtwarzania i utrzymania dobrego stanu obiektów historycznych. Techniczny, dobry stan zabytków zachowywany jest poprzez prace architektoniczne i konserwatorskie. Jednakże ze względu na nierozzerwalność obiektu historycznego od historii należy poddać analizie stan wiedzy historycznej (świadomości historycznej społeczeństwa, dla którego rekonstruuje i konserwuje się zabytki historyczne). Celem badań świadomości historycznej jest potrzeba identyfikacji obszarów wiedzy, które wymagają uzupełnienia. Dualne podejście do sfery materialnej i niematerialnej obiektów historycznych przedstawia tabela (tab. 1).

Tab. 1. Materialne i niematerialne wartości obiektów historycznych (treść i symbolika w zabytkach) (opracowanie własne)

Tab. 1. *Material and immaterial values of historic objects (content and symbolic in antiquities) (own elaboration)*

Informacje o obiekcie (wartości materialne) <i>Information about the site</i> <i>(material values)</i>	Treść i symbolika (wartości niematerialne) <i>Content and symbolism</i> <i>(immaterial values)</i>
materiał z jakiego jest zbudowany – budulec <i>building material</i>	jakie wydarzenie upamiętnia <i>commemorated events</i>
czas powstania, wiek obiektu <i>time of origin, age of site</i>	jest materialnym dowodem niematerialnych wydarzeń <i>material evidence of immaterial events</i>
stan zachowania <i>condition of preservation</i>	niesie znaki, symbole <i>conveys signs, symbols</i>
styl architektoniczny <i>architectural style</i>	informacja na temat społeczeństwa <i>information about society</i>
forma, rodzaj obiektu <i>form and type of site</i>	może budzić uczucia (patriotyzm lokalny) <i>can rouse feelings (local patriotism)</i>
kształt i wymiary <i>shape and dimensions</i>	świadczy o tożsamości regionalnej <i>evidence of regional identity</i>

Obiekty historyczne pełnią funkcję nośników pamięci historycznej, są komponentami kultury przeszłej i obecnej oraz świadkami przeszłości. Ponadto są wartościowymi zasobami atrakcyjności lokalnej, wynikającej z wydarzeń i procesów historycznych (Środulska-Wielgus, Błachut, Wielgus, 2009). Moralnymi i historycznymi zobowiązaniami wobec wydarzeń i postaci, które owe zabytki upamiętniają są obarczone osoby, społeczności za nie odpowiedzialne, tak w sensie technicznym jak i mentalnym (Ziębińska-Witek, 2006).

Pojęcie świadomości historycznej przez wielu badaczy jest rozumiane w sposób odmienny. Jednakże najbliższym autorom artykułu jest podejście, że świadomością historyczną jest wiedza o historii, jej percepcja i emocjonalny stosunek do przeszłości (Łossowska, 1982). Obiekty dziedzictwa historycznego mogą być materialnymi nośnikami pamięci historycznej, przywołującymi przeszłe wydarzenia. W miejscach pamięci odbiorca ma do czynienia z trwaniem pozostałości – śladów przeszłości, które wymagają wyjaśnienia historycznego (Kranz, 2003).

Zarówno techniczne aspekty związane z rekonstrukcją i konserwacją zabytków jak i świadomość historyczna, reprezentowana przez stan wiedzy historycznej o regionie lub historii powszechnej są elementami ściśle ze sobą powiązanymi. Celem prowadzonych prac nad stanem technicznym obiektów historycznych jest

zachowanie pamięci historycznej związanej z danymi zabytkami i odwrotnie, dzięki wysokiej świadomości historycznej możliwe jest rekonstruowanie i konserwowanie materialnych elementów dziedzictwa historycznego. Jednakże w momencie, gdy zabraknie któregoś z tych dwóch elementów, powstają zagrożenia zarówno wobec stanu obiektów historycznych, jak i stanu wiedzy o przeszłości regionu.

OBSZAR BADAŃ ORAZ MATERIAŁ BADAWCZY

Obszarem badań stanu wiedzy historycznej stały się dwa powiaty: wodzisławski i lubliniecki. Powiat wodzisławski zgodnie z podziałem fizycznogeograficznym J. Kondrackiego położony jest w południowej części województwa, na obszarze Płaskowyżu Rybnickiego i Kotliny Ostrawskiej oraz Kotliny Raciborskiej (Kondracki, 2010). Powiat lubliniecki leży w północnej części województwa śląskiego, w obrębie Progu Woźnickiego, Obniżenia Liswarty, Progu Herbskiego i Równiny Opolskiej.

Pod względem administracyjnym powiaty położone są w województwie śląskim i są powiatami ziemskimi. Obszar powiatu wodzisławskiego zamieszkuje ponad 157 tysięcy mieszkańców czterech miast: Wodzisławia Śląskiego, Pszowa, Radlina, Rydułtów oraz gmin wiejskich: Lubomia, Gorzyce, Godów, Mszana, Marklowice. Na terenie powiatu lublinieckiego mieszka 80 tysięcy mieszkańców w miastach Lubliniec i Woźniki oraz gminach wiejskich: Woźniki, Boronów, Ciasna, Herby, Kochanowice, Koszęcin i Pawonków.

Do analizy wybrano powiaty o podobnej, bogatej historii – są położone w strefie oddziaływań ważnych na Górnym Śląsku wydarzeń z początku XX w. (powstania śląskie, plebiscyt, II wojna światowa). Ponadto obydwie powiaty posiadają bogatą spuściznę kulturową i historyczną w postaci pamiątek po wydarzeniach historycznych (tablice, pomniki, szlaki historyczne, krzyże upamiętniające wydarzenia, miejsca związane z postaciami historycznymi i miejsca martyrologii).

Badania stanu wiedzy o historii regionu zostały przeprowadzone jesienią 2013 r. i wiosną 2014 r. w liceach ogólnokształcących w Wodzisławiu Śląskim i Lublińcu. Badania polegały na uzupełnieniu anonimowej ankiety, której pytania dotyczyły znajomości miejsc związanych z historią regionu, postaciami historycznymi, wydarzeń historii regionalnej oraz ogólnej wiedzy historycznej dotyczącej Górnego Śląska. Do każdego z powiatów przygotowano odrębną ankietę, która zawierała pytania z historii regionalnej (powiatu, miasta, regionu). Liczba poprawnych odpowiedzi świadczy o stanie wiedzy historycznej młodzieży licealnej. Do badania została wytypowana grupa licealistów, jako grupa stale ucząca się i posiadająca już wiedzę historyczną, wyniesioną z poprzednich etapów kształcenia. Materiałem badawczym do wnioskowania na temat stanu wiedzy historycznej z regionu stały się wyniki 100 ankiet przeprowadzonych w dwóch liceach ogólnokształcących w Wodzisławiu Śląskim i Lublińcu (po 50 ankiet w każdym liceum).

IDENTYFIKACJA ZAGROŻEŃ OBIEKTÓW HISTORYCZNYCH W ŚWIETLE STANU WIEDZY O REGIONIE

Określenie technicznego stanu i możliwych zagrożeń zabytków historycznych jest zadaniem architektów i konserwatorów. Wykonywane jest na podstawie pomiarów technicznych i stanu materialnego budynków (obiektów). Znacznie trudniejszym jest określenie stanu świadomości historycznej społeczności lokalnej. Przy założeniu, że stan wiedzy o historii regionu i historii powszechnej odzwierciedla stan świadomości historii można wnioskować o nim na podstawie wyników badania sprawdzającego znajomość podstawowych zagadnień historycznych.

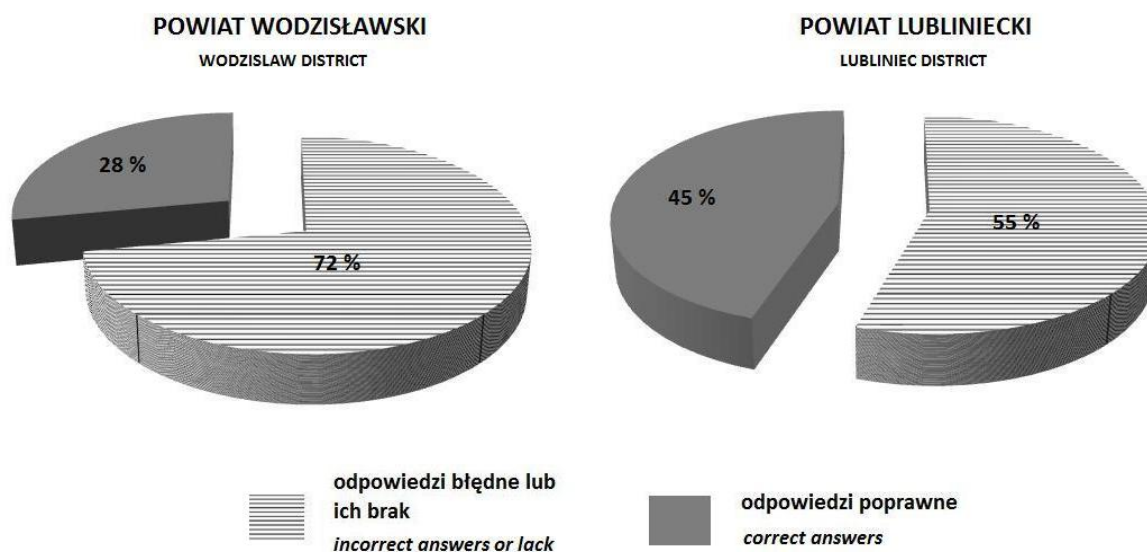
W celu określenia stanu świadomości historycznej wśród mieszkańców powiatów lublinieckiego i wodzisławskiego przeprowadzono ankiety. Pytania z ankiet dotyczyły najważniejszych wydarzeń historycznych, postaci historycznych i miejsc martyrologii badanych regionów. Każda z ankiet zawierała 10 pytań. W sumie przeprowadzono 50 ankiet w powiecie wodzisławskim i 50 w lublinieckim. Całkowita pula odpowiedzi była więc równa 500 w przypadku każdego powiatu. Odpowiedzi podzielono systemem zerojedynekowym na poprawne i niepoprawne lub ich brak. Procentowy udział odpowiedzi poprawnych w wynikach każdej z ankiet przy przyjęciu zasady, że stan wiedzy jest równy świadomości historycznej jest odzwierciedleniem tej drugiej.

Wyniki stanu świadomości historycznej zaprezentowano na rycinie 1 oraz w tabeli zbiorczej (tab. 2).

Tab. 2. Wyniki ankiet badających stan wiedzy historycznej mieszkańców powiatów wodzisławskiego i lublinieckiego (opracowanie własne)

Tab. 2. Results of questionnaires researching condition of historic knowledge of inhabitants of Wodzisław and Lubliniec poviat (own elaboration)

Charakterystyka <i>Characteristic</i>	Powiat Wodzisławski <i>Wodzisław District</i>	Powiat Lubliniecki <i>Lubliniec District</i>
Liczba ankiet	50	50
Liczba pytań w ankiecie	10	10
Możliwa liczba poprawnych odpowiedzi	500	500
wyniki/results		
Odpowiedzi poprawne	138	225
Odpowiedzi niepoprawne lub ich brak	362	275
Stan świadomości historycznej (% poprawnych odpowiedzi z całej puli odpowiedzi)	27,6 %	45 %

Ryc. 1. Stan wiedzy o obiektach historycznych w powiecie lublinieckim i wodzisławskim.

Fig. 1. Condition of knowledge about historic objects in Wodzislaw and Lublinieck district.

Analizując wyniki ankiet można dojść do wniosku, że niestety stan świadomości historycznej dotyczącej „małej ojczyzny” jest niski i nie jest kompatybilny z bogatym dziedzictwem historii regionu i spuścizny kulturalnej po poprzednich pokoleniach. Wiedza regionalna, a zwłaszcza historyczna jest pomijana jako temat na lekcjach historii w szkołach na każdym etapie kształcenia. Wyniki tych prostych ankiet oddają rangę problemu niedokształcenia w kwestii historii regionalnej w śląskich (oraz zapewne polskich) szkołach. Przepuszczalnie podobne wyniki lub jeszcze słabsze zostałyby uzyskane po przebadaniu próby z całej populacji. Nieco większym stopniem wiedzy historycznej cechują się uczniowie lublinieckich liceów. Jednakże ogólny stan wiedzy o regionie jest niski i nie przekracza nawet 50%.

W naukach społecznych mówi się o konserwacji i rekonstrukcji pamięci historycznej. W świetle tak słabej świadomości historycznej konieczne są zabiegi najpierw uzupełnienia wiadomości, czyli przywrócenia pamięci o miejscach historycznych i odbudowa wiedzy na temat historii regionalnej. Kolejnym krokiem powinno być utrzymywanie nabytej wiedzy i dobrego stanu świadomości o dziedzictwie historycznym regionu oraz kształtowanie tożsamości lokalnej. W obliczu nacisku na dbałość o materialną wartość zabytków historii i kultury, warto zastanowić się nad podwójną wartością tych obiektów i zadbać zarazem o ich sferę materialną (stan techniczny) jak i niematerialną (świadomość historyczna). Tylko kompleksowe podejście do spraw dziedzictwa kulturowego zwłaszcza w obrębie regionów kulturowych jest w stanie zachować lokalną tożsamość i pamięć o historii.

Po przeanalizowaniu wyników ankiet i problemów związanych z brakiem wiedzy historycznej należy zwrócić uwagę na zagrożenie wynikające z postępującego „zapominania” o wartościach obiektów historycznych. Jest ono przyczyną braku dbałości o stan wiedzy historycznej i regionalnej zwłaszcza wśród młodych pokoleń. Zatem największymi zagrożeniami dla obiektów historycznych nie są zły stan techniczny czy

brak opieki konserwatora, ale przede wszystkim brak pamięci o historii i ważnych wydarzeniach związanych z regionem. Skutkami „zapomnienia o historii” mogą być: brak zakorzenienia kulturowego młodego pokolenia, brak patriotyzmu, łatwe poddawanie się modom, obcym wzorcom, brak związków emocjonalnych z ziemią przodków, łatwość emigracji czy nawet postępujące wynaradawianie.

PODSUMOWANIE

Po przeprowadzeniu analizy wartości materialnych i niematerialnych zabytków historycznych oraz zabiegów stosowanych w celu ich poprawy można jednoznacznie stwierdzić, że stan zachowania wartości historycznych, odzwierciedlonych w świadomości historycznej mieszkańców jest niezadowalający. W kwestii rekonstrukcji i konserwacji zabytków bardzo często pojawia się zjawisko zatroskania o stan materialny przy ogólnym pominięciu celowości technicznych działań. Społeczeństwo dba o obiekty historyczne, ale nie dostrzega braku wiedzy o tym co oznaczają, symbolizują lub co upamiętniają. Wówczas mamy do czynienia z dowartościowaniem substancji przy pominięciu treści i symboliki zabytków. Niski stan świadomości historycznej, obrazowanej przez stan wiedzy o historii regionu może wynikać również z niedociągnięć w systemie nauczania historii w szkołach. Niestety często zdarza się, że uczeń bardzo dobrze zna historię starożytną, a nie posiada żadnej wiedzy na temat ważnych wydarzeń historycznych swojego regionu. Wobec takiego stanu rzeczy koniecznością wydaje się zmiana form upowszechniania wiedzy o regionie z wykorzystaniem nie tylko placówek oświatowych, ale również kulturalnych, kościelnych czy nawet samorządowych.

W celu zachowania równowagi pomiędzy troską o stan zabytków historycznych, podczas odbudowy i utrzymywania ich dobrego stanu powinno się zwracać uwagę na kompleksowe prace renowacyjne, zarówno w sferze technicznej jak i wartości historycznych. Dopiero wówczas przeprowadzone rekonstrukcje i konserwacje będą celowe i wypełnią obowiązek bycia świadkami historii wobec przeszłości. Ponadto będą zgodne z zapisami podstawowych w architekturze aktów prawnych.

LITERATURA

Encyklopedia popularna PWN, 2012. Wyd. PWN, Warszawa.

Flaga M., 2011: Przemiany przestrzeni sakralnej Lublina – historia zapisana w kulturowym krajobrazie miasta. Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, Nr 15, Sosnowiec: 15-28.

Gawryluk D., 2011: Wykorzystanie współczesnych technologii budowlanych w modernizacji i rekonstrukcji wybranych obiektów i przestrzeni historycznych w Białymstoku. Czasopismo Techniczne, zeszyt 11, rok 108: 57-64.

Janowski Z., Hojdys Ł., Krajewski P., 2007: Analiza oraz naprawa i rekonstrukcja sklepień w obiektach historycznych. Prace konferencji naukowo-technicznej „Awaryjne budowlane”. Zapobieganie, diagnostyka, naprawy i rekonstrukcje: 251-260.

- Karta Wenecka z 1964 r.. Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków Wenecji.
- Kondracki J, 2010: Geografia regionalna Polski, PWN, Warszawa
- Konwencja o Ochronie Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO z 1972 r. (Dz.U. z 1976 r., Nr 32, poz.190, załącznik).
- Kranz T., 2003: Muzea w byłych obozach w Polsce jako forma instytucjonalizacji pamięci. „ŁRM”. T 26: 9-22.
- Kulig A. 2008: Rekonstrukcje architektoniczne – źródła i metody odtworzeń zabytków. Czasopismo Techniczne. Wyd. Politechniki Krakowskiej, z. 7-A: 75-85.
- Łossowka I., 1982: Refleksje nad lekturą o świadomości historycznej. Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, 27/3-4: 691-702.
- Mojżyn N., 2012: Konserwacja i rekonstrukcja zabytków w świadomości studentów teologii UKSW. Problematyka twórczości i kultury. Fides et ratio. Uniwersytet-Stefana Kardynała Wyszyńskiego, 3(11), Warszawa: 136-149.
- Mokrzecki L, Żerko J., 1989: Regionalizm w badaniach i nauczaniu historii wychowania. Rozprawy z dziejów oświaty 32. Uniwersytet Warszawski, Muzeum Historii Polski: 197-203.
- Pawłowski A., 2011: Trzy Krzyże nad Parchatką – symbol w krajobrazie kulturowym Małopolskiego Przełomu Wisły. Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, Nr 15, Sosnowiec: 54-63.
- Szolginia W., 1992: Architektura. Wyd. Sigma Not, Warszawa: 183.
- Środulska-Wielgus J., Błachut Z., Wielgus K., 2009: Eksploracja przestrzeni historycznej Górców dla potrzeb turystyki kulturowej. Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, Nr 12, Sosnowiec: 233-247.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad nimi (Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późn.zm).
- Wolff-Powęska A., 2007: Polskie spory o historię i pamięć. Polityka historyczna. Przegląd Zachodni, iss 01/2007: 3-44.
- Wyrzykowska M., 2008: Rewitalizacja zabytków i przestrzeni publicznych. Wybrane Przykłady. Quart nr 2(8)/2008: 46-67.
- Ziębińska-Witek A., 2006: wizualizacja pamięci – upamiętnianie zagłady w muzeach. Kwartalnik Historii Żydów, iss 03/2006: 366-378.

